

УДК 811. 161. 2'282

Наталія ДЯЧЕНКО

НОМІНАТИВНІ ПОЛЯ НАЗВ ІЗ ЗАГАЛЬНОЮ СОМАТИЧНОЮ СЕМАНТИКОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті представлено номінативні поля назв із загальною соматичною семантикою в українських діалектах; з'ясовано дериваційну продуктивність аналізованих соматономенів; виявлено закономірності формування номінативних полів соматизмів; встановлено мотивацію появи відсоматичних похідних.

Ключові слова: соматизми, лексика, українські діалекти, семантика, мотивація.

Постановка проблеми. Розв'язання широкого кола проблем сучасної діалектології забезпечується завдяки системному підходу до вивчення лінгвальних явищ. Однією з умов створення цілісної картини лексико-семантичного рівня мови є моделювання його сегментів, яке здійснюється шляхом опису й зіставлення структур лексичних мікросистем. Залежно від поставлених завдань зіставлення може провадитися в різних площинах – говірка : літературна мова, говірка : говірка, говірка : надговіркова (наддіалектна) модель¹. У межах останнього типу опозицій реалізується співвідношення інваріанта (наддіалектної моделі) і варіанта (реальної говірки)².

Вибір ТГЛ соматизмів як об'єкта спостережень зумовлений належністю багатьох її елементів до давнього шару лексики, окремих – до індоєвропейського етапу розвитку мови³; до того ж переважна більшість соматономенів має розгалужену семантичну структуру й виявляє значний словотвірний потенціал. Тому вивчення відсоматичних дериватів крізь призму ідеографічних зв'язків з іншими ТГЛ дає змогу комплексно дослідити номінативні процеси в говірках. При цьому з'ясування дериваційної потужності соматономенів на наддіалектному рівні відтворює мовну картину світу українців загалом, тоді як

¹ Гриценко П. Ю. Моделювання діалектної системи лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 4.

² Євтушок О. Модель і її мовленнєва реалізація: лексичний і семантичний аспекти / О. Євтушок // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 10. – Рівне : РДГУ, 2002. – С. 146.

³ Криченко А. П. Лексика // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [за ред. Мельничука О. С.]. – К. : Наукова думка. – С. 500.

реалізація номінативних полів соматизмів у сучасній говірці – особливості світосприйняття її носіями. У зіставленні надговіркової моделі й говіркової системи інваріантна наддіалектна модель виконує функцію еталона⁴, робочого інструмента дослідника для виявлення мовних одиниць, їхніх структур у говірках як діалектних системах, що є першим кроком для наступної типології говірок. Важливо, що дані окремих говірок можуть доповнювати наддіалектні моделі новими елементами, усуваючи лакуни в представленні матеріалу, зумовлені диференційним характером більшості діалектних лексикографічних праць, фрагментарністю охоплення території тощо. Такі двопланові – на рівні інваріанта й окремих говірок – дослідження мають перспективу, оскільки, припускаємо, набори елементів, напрямів і засобів деривації в говірках можуть бути відмінними, зокрема говірки можуть зберігати ендемізми. Результати такого зіставлення, які ґрунтуватимуться на матеріалі, зібраному в різних говірках, можуть бути покладені в основу їх зіставного вивчення.

Аналіз останніх досліджень із теми. Щоб об'єктивно встановити рівень номінативної потужності соматичної лексики, враховуємо не лише семантичні деривати, поява яких не пов'язана зі структурними змінами слів, а й формальні деривати – афіксальні похідні від соматизмів. Їх розглядаємо в межах дериваційного гнізда – кінечного на момент опису репертуару одиниць, об'єднаного спільністю твірної основи, з достатньо виразними чи зневиязненними на синхронному рівні ознаками формальних зв'язків.

В українському мовознавстві вивчення структурної організації мови на рівні дослідження словотвірних гнізд пов'язане насамперед зі студіями І. І. Ковалика, який розробив теоретичне підґрунтя для “всебічного вивчення словотвірної системи сучасної української мови як сукупності всіх словотвірних гнізд”⁵. Настанови дослідника реалізовано в працях В. І. Верещака, М. П. Лесюка, Н. Я. Тишківської, М. І. Голянич та ін.⁶. Перспективність гніздового опису лексики в україністиці засвідчив і “Кореневий гніздовий словник української мови” Є. А. Карпіловської. Оскільки словотвірні гнізда, як і будь-яке інше лінгвальне явище, можна розглядати в статичній і в динамічній, дериваційний потенціал словотвірних одиниць на діахронному рівні може продемонструвати етапи, причини та послідовність формування дериваційних гнізд (О. І. Ліаді⁷, Т. О. Черниш⁸). У працях, де дослідження словотвірних гнізд провадиться на синхронному рівні, визначається рівень словотвірної потужності твірних основ, морфологічна варіантність корневих морфем, інвентар афіксів (див. праці: М. П. Лесюка⁹, В. А. Ткаченка¹⁰, Т. Г. Шевченка¹¹).

⁴ Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава / Н. И. Толстой // Вопросы языкознания. – 1963. – № 1. – С. 31.

⁵ Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. – К.: Укр. енциклопедія, 2002. – С. 4.

⁶ Лесюк М. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд / М. Лесюк // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV–XVIII. – Івано-Франківськ, 2007 – С. 212–216.

⁷ Илиади А. И. Об одной группе соматической лексики в связи с вопросами славянской именной суффиксации / А. И. Илиади // Folia onomastica Croatica 10. – Zagreb, 2001. – С. 83–93.

⁸ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід): Монографія / Т. О. Черниш. – К., 2003. – 480 с.

⁹ Лесюк М. Цит. праця.

Пропонована розвідка є дослідженням номінативних полів соматономенів та відсоматичних формальних дериватів, котре спрямоване на встановлення процесів семантичного розвитку, що відбуваються при словотворенні на базі первинних соматизмів. Щоб з'ясувати продуктивність соматономенів як бази творення похідних номінативних одиниць, окремо розглядаємо семантичні деривати, поява яких не викликає структурних змін у фонемному й морфемному складі слів, та формальні деривати – афіксальні похідні від соматизмів; останні аналізуємо в межах дериваційного гнізда. При цьому центральним об'єктом спостережень залишаються номінативні процеси, тому похідні диференційовано не за ступенем віддаленості від базового слова, а на підставі встановлення мотиваційних відношень між первинним соматизмом і відсоматичними дериватами; основну увагу зосереджено на сучасних мовних свідченнях, які дозволяють з'ясувати продуктивність основ соматономенів в українському діалектному континуумі як модельованій цілості.

Мета статті – представити номінативні поля назв із загальною соматичною семантикою в українських діалектах; з'ясувати дериваційну продуктивність аналізованих соматономенів; виявити закономірності формування номінативних полів соматизмів й установити мотивацію появи відсоматичних похідних.

Виклад основного матеріалу. У говірковому мовленні функціонує низка лексем – загальних назв людського тіла (*тіло, плоть, труп*), а також на позначення зовнішнього вигляду людини (*хв'їгура, стан, поста^оноука* 'статура, фігура, склад тіла людини' [ГСМ, с. 112], *хви'гура* [СГНН IV, с. 192], *стан* [СУСГ, с. 197], *фи'гура* [СУСГ, с. 214]).

Найбільш загальна соматична семантика притаманна лексемі *плоть* 'тіло людини або інших живих істот на протигагу психіці, духовному началу'. Усвідомлення мовцями "чужорідності" цієї назви через належність до книжної лексики (за визначенням В. В. Німчука, ще в давньоруській мові вона використовувалася переважно в релігійних текстах¹²) зумовило її витіснення із побутового мовлення, тому в діалектних джерелах вона не зафіксована. Натомість діалектоносії досить часто послуговуються похідними атрибутивами – композитами-антонімами *ч'їстон'лотний* 'охайний, який дотримується чистоти' [ЛЛР, с. 61], *чистон'лотний* [СУСГ, с. 223] та *не^ач'їстон'лотний* 'який не дотримується чистоти' [ЛЛР, с. 41], *нечистон'лотний* [СУСГ, с. 141], які характеризують людину за відповідною ознакою й мають прозору мотивацію. Представлені деривати, очевидно, є зовсім недавніми запозиченнями з російської мови (наприклад, у "Словарі української мови" Б. Грінченка їх ще не зафіксовано).

Лексема *тіло* в українських діалектах позначає: 1) 'організм людини загалом із його зовнішніми і внутрішніми проявами' (у різних діалектах); 2)

¹⁰ Ткаченко В. А. Названия руки в развитии лексики индоевропейских языков : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.02.01. / В. А. Ткаченко. – К., 1991. – 16 с.

¹¹ Шевченко Т. Г. Словотвірне гніздо кореня ціп в українській мові / Т. Г. Шевченко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених пам'яті професора Самійленка С. П.: Ч. I. – Запоріжжя, ЗДУ, 1996. – С. 144–146.

¹² Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 310.

не тримається на ногах' [СПГ, с. 212]; 3) 'надземна частина дерева, яка несе на собі віти, стовбур' *ʼm'el'eso* [МЛАПП, с. 73].

Деривати від основи *-ʼтелес-*: *ʼтелес* 'надземна частина дерева, яка несе на собі віти, стовбур' [МЛАПП, с. 73], *ʼтілесний* 'кольору тіла', *ʼтелесний* 'безтілесний' [Он II, с. 283], *доўтеʼлесіі* 'той, який має довгі ноги' [ЛЛР, с. 20]. Можливо, до похідних також належить лексема *ʼтелеʼситис'а*, *ʼтілеʼситис'а* 'брижитися (про воду)' [Он II, с. 282] (мотиваційна ознака (МО) – зовнішня подібність, зокрема здатність тіла, шкіри "брижитися").

Номен *ʼтруп* у діалектному мовленні позначає не лише 'труп', а й 'тіло' [КДА II, к. 70], 'стовбур дерева' *ʼтруп* [ОЛА, к. 2]. Похідну назву *ʼтруп'ніна* 'стовбур дерева' [СБГ, с. 554], *ʼтруп'на* [ОЛА, к. 2], з одного боку, за умови збереження діалектоносійми асоціативних зв'язків між твірною й похідною лексемами, можна розглядати як свідчення спільності семантичного розвитку з дериватами від соматизму *ʼтіло* (пор. лексеми *ʼтелес*, *ʼm'el'eso*, *ʼтелиш'іі*, які теж репрезентують це значення), хоча, з іншого боку, номен *ʼтруп'ь* ще в давньоруській мові використовувався на позначення 'стовбура дерева' [ЕСУМ V, с. 657], тоді як лексема *ʼтіло* зберегла свій давній зміст ('тіло живого організму', 'труп')¹⁵.

Деривати від *- ʼтруп* – *ʼт'руп'ієя* 'трупі', *ʼтруп'ніц'а* 1) 'стара баба'; 2) 'труп' [Он II, с. 304] – мають прозору мотивацію.

Для лексеми *ʼтуша* первинною є функція позначення 'оббілованого і випатраного тіла забитої тварини' [СУМ X, с. 331], 'тіла вбитого великого звіра; туші' *ʼтуш* [СЗГ II, с. 215], проте в мовленні вона вживається у вторинній функції, коли йдеться 'про велике і гладке тіло людини' [СУМ X, с. 331].

Крім номенів на позначення загальних назв людського тіла, у говірках функціонують лексеми для номінації семем 'частини тіла' – *ʼчлонки* (пор. поль. *czionki*) [Он II, с. 373] – та 'органи відчуття' – *ʼчувство* [Он II, с. 376] (запозичення з рос.): *ʼІзогнати із сего крещеного родженого Івана, із його частей, із його члонків, із увсіх чувствів...* [Он II, с. 373].

Лексема *ʼфігура* має значення: 1) 'зовнішній вигляд, обриси тіла людини', 'тіло, тулуб, стан кого-небудь', 'будова тіла; статура' на всій території: [СУСГ, с. 214], *ʼфігура* [Он II, с. 330], *ʼхв'ігура* [ГСМ, с. 112], *ʼхви'гура* [СТНН IV, с. 192]; 2) 'оздоба на схрещенні чи стикуванні вітрових дощок коло дахового гребеня' *ʼф'ігура* [НБЛ, с. 221]; 3) 'хрест на роздоріжжі' *ʼхви'гура* [СЗГ II, с. 226], *ʼф'ігіра*, *ʼфігура*, *ʼхви'гіра* [Корз, с. 248-249]; 4) 'надгробок, надгробний камінь' *ʼфігура* [Он II, с. 330], *ʼхв'ігура*, *ʼхви'гура* [К, с. 204]. МО вторинних значень – зовнішня подібність.

Похідні прикметники *ʼф'ігурній*, *ʼф'ігурі'стий*, *ʼхв'ігурі'стий* [ЛЛР, с. 58], *ʼфігуристий* [СУСГ, с. 214], *ʼхв'ігурній* [ГСМ, с. 112], *ʼфігурний* [СБГ, с. 591] 'статурний, той, що має струнку, гарну, пропорційно складену фігуру'. Оскільки соматизм *ʼфігура* запозичено порівняно недавно, формальні деривати не виходять за межі опису зовнішності людини.

Лексема *ʼстан* має первинну соматичну семантику 'статура, фігура, склад тіла людини' [ГСМ, с. 112], *ʼстан* [СУСГ, с. 197], 'талія' [Он II, с. 248], а також уживається в переносному значенні як 'стовбур дерева' [СУМ IX, с. 642], 'верхня частина жіночої сорочки від плечей до пояса' [СБГ, с. 517], 'міра полотна на

¹⁵ Німчук В. В. Цит. праця. – С. 310, 317.

одну сорочку' (пор. пол. *stan piytna*, слц. *stan*), 'сорочка в процесі шиття без рукавів та обшивки' [Он II, с. 248]. МО вторинних значень – зовнішня подібність до соматизму ('стовбур дерева', 'сорочка в процесі шиття без рукавів та обшивки') та розташування реалій щодо нього ('верхня частина жіночої сорочки...'). Метронімічна семема 'міра полотна...' – результат вторинної метонімії, оскільки назва міри водночас є назвою знаряддя вимірювання.

Похідні від основи *-стан-* мають таку мотивацію:

- зовнішня подібність: *станва* 'бочка для капусти', *с'танов*, *с'таноу*, *с'танов* 'велика, внизу ширша, вгорі вужча бочка для капусти, виготовлена з рівних клепок', 'велика бочка для зерна', 'велика бочка', *с'танова*, *стан'вичка* 'велика, внизу ширша, вгорі вужча бочка для капусти, виготовлена з рівних клепок' [Он II, с. 248], *с'таноуц'а*, *с'тановц'а* 'велика рівна бочка для капусти' [Он II, с. 249] (хоча етимологія цих назв неясна, вчені припускають зв'язок зі *стан*, *с'тати* [ЕСУМ V, с. 395]);

- розташування реалій: *с'танник*, *ста'нок*, *ста'ночок* 'верхня частина жіночої сорочки від плечей до пояса' [СБГ, с. 518], *ста'нок* 'верхня частина сорочки' [СУСГ, с. 198], 'бюстгальтер' [Он II, с. 249];

- характерна риса позначуваного: *с'танистий*, *стано'витий* 'стрункий, статний' [СУСГ, с. 198].

Єдиний дериват від соматомемена *поста^оноука* 'статура, фігура, склад тіла людини' [ГСМ, с. 112] – атрибутивне сполучення *посто'ноу'ч'і ч'олов'ек* 'статурний, той, що має струнку, гарну, пропорційно складену фігуру' [ГСМ, с. 112].

Відсутню в діалектих джерелах лексему *ста'тура* 1) 'будова, склад тіла людини'; 2) 'зовнішній вигляд, обриси тіла людини' [СУМ, IX, с. 670–671] можна розглядати як потенційну, тому що наявний дериват *ста'турний* 'фасонистий' [СГНН IV, с. 104] (в СУМ зафіксовано із семантикою 'стрункий, з гарною, пропорційно складеною фігурою; статний' [СУМ IX, с. 671]).

Для зіставлення було обрано середньополіську говірку с. Невгодь Овруцького р-ну Житомирської обл., оскільки серед соматичної лексики українських діалектів особливу цінність має матеріал, зібраний у поліських говірках, – одній із найбільш архаїчних діалектних зон Славії.

Корпус лексем на позначення загальної соматичної семантики в досліджуваній мовній мікросистемі кількісно незначний. Для номінації організму людини загалом, із його зовнішніми і внутрішніми проявами в говірці використовують лексему *т'ело – плеч'і, 'рук'і, г'руд'і...* [Н]. Для опису зовнішнього вигляду людини послуговуються назвою *ф'ігура* 'статура, фігура, склад тіла людини' [Н].

Деривати від цих назв: *т'елог'р'ейка без рука'воу* 'тепла безрукавка з ватною підкладкою', *ч'істот'кл* 'чистотіл великий; *Chelidonium majus* L.' та *ф'ігурні* 'з гарною фігурою' [Н].

Як і на наддіалектному рівні, у говірці відсутня лексема *плоть*, проте зафіксовано похідні від цієї основи: *ч'істот'лфтні* 'охайний, який дотримується чистоти' та *неч'істот'лфтні* 'який не дотримується чистоти' [Н].

Висновки. Структурний аналіз семантики загальних назв людського тіла засвідчив: при зіставленні їх формальних і семантичних дериватів із загальною

схемою поділу лексики (за класифікацією В.Вартбурга і Халліга¹⁶) було виявлено, що вони представлені майже в усіх ТГЛ (виняток становлять ТГЛ душа і розум та а ргіоті). Найбільшу кількість похідних від аналізованих назв утворено на позначення людини як живої істоти та її потреб, зокрема назв одягу, зовнішності, а також рослинного світу.

Дослідження соматичної лексики в опозиції модель : говірка підтвердило припущення: інваріантні моделі, відтворюючи сукупний результат мовотворення в різних говірках, водночас є інструментом виявлення реального наповнення семантичних полів аналізованих номенів у говірках, окреслюють спільне й відмінне, локальне у різних говірках.

Перспективи подальшого дослідження проблеми. Отримані результати переконують, що, незважаючи на значне відтворення цього шару лексики в джерелах, наступним етапом має бути обстеження соматичної лексики всього українського діалектного континууму, що дозволить простежити наявність : відсутність припущення про неоднаковість сумарної продуктивності на наддіалектному рівні й у говірці, з'ясувати, чи існують якісь регіональні типи на рівні функціонування відсоматичних похідних.

Список скорочень джерел

Горб Горбач О. Словник діалектної лексики північно-наддністрянської говірки сіл Романів, Підсоснів й Ладогів (1965) / О. Горбач // Зібрані статті V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – Т.V. – С. 75–156.

Грим Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. Гримашевич. – Житомир, 2002. – 184 с.

ГСМ Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К. : Довіра, 2003. – Ч. 3 : Матеріали до Лексичного атласу української мови / [уклад.: Ю. І. Бідношия [та ін.]. – 225 с. : іл.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови [Текст] : у 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук ; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1982–2012.

К Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди / В. Конобродська. – Т. 1. – Етнолінгвістичні студії. – Житомир, “Полісся”, 2007. – 352 с.

КДА Карпатский диалектологический атлас / [Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П. и др.] – М., 1967. – Ч. 1–2.

Корз Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62–267.

ЛАПП Никончук М. В. Лексичний атлас Правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К., Житомир, 1994. – 418 с.

ЛЛР Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси / В. В. Леснова. – Луганськ : Видавництво „Шлях”, 1999. – 76 с.

МЛАПП Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови: Правобережне Полісся / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наукова думка. – 1979. – 316 с.

Н запис зроблено в с. Невгоди Овруцького р-ну Житомирської обл.

НБЛ Никончук М. В. Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир : Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, 1990. – 372 с.

ОЛА Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3. Растительный мир. – Минск, 2000. – 162 с.

¹⁶ Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – С. 256–257.

- Ом** Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі / Р. С. Омельковець. – Луцьк: “Вежа”, 2006. – 302 с.
- Он** Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
- Саб** Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1999. – 103 с.
- СБГ** Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СГНН** Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.
- СЗГ** Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин. – Луцьк, 2000. – Т. 1–2.
- СПГ** Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
- СУМ** Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; [за ред. І. К. Білодіда] – К. : Наукова думка, 1970–1980.
- СУСГ** Глуховцева К. Д. Словник українських східнословобожанських говірок / [К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова., І. О. Ніколаєнко та ін.]. – Луганськ, 2002. – 233 с.
- Januw** Januw J. Słownik huculski / J. Januw. – Kraków : Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 294 s. : іл.

Наталія Дяченко

Номинативные поля названий с обобщенной соматической семантикой в украинских диалектах

В статье проанализированы номинативные поля названий с обобщенной соматической семантикой в украинских диалектах, деривационный потенциал рассматриваемых соматономенов, закономерности формирования номинативных полей соматизмов, мотивация отсоматических производных.

Ключевые слова: соматизми, лексика, українські діалекти, семантика, мотивація.

Dyachenko Natalya

Nominative fields of somatic semantic names in Ukrainian dialects

The article analyzes the nominative fields of names with generalized somatic semantics in Ukrainian dialects, the derivational potential of the considered somatomains, formation of nominative fields of somatisms, the motivation from somatic derivatives.

Key words: somatisms, vocabulary, Ukrainian dialects, semantics, motivation.